

Slovstvena folklor v opusu akademika Janeza Stanonika¹

Uvod

V ta krog prihajam s hvaležnim spominom do spoštovanega člana II. razreda SAZU, akademika Janeza Stanonika, ki pred dobrimi 40 leti mladi raziskovalki ni odbil plašne prošnje, ali bi smela sodelovati na simpoziju o Louisu Adamiču od 16.–18. septembra 1981.²

1. Medetnični stiki in tuji popotniki čez slovensko ozemlje

Študij germanistike in pregledana bibliografija nakazujeta, da so Stanonika vedno privlačevali medetnični stiki. Bodisi med Nemci in Slovenci, kakor jo izpričuje njegova doktorska disertacija *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem* (1957)³ ali med Slovenci in Angleži oz. Američani na naših tleh. Med najzgodnejšimi članki te vrste je o gospe Fanny S. Copeland (⁴Stanonik: 1962: 6), pomembni kulturni posredovalki med Slovenijo in Anglijo.⁵ In še bolj,

¹ Referat na simpoziju je imel naslov Zanimanje akademika Janeza Stanonika za slovstveno folkloro.

² Morda je naju zblížal tudi enak priimek in provenienca najinega rodu. Korenine so najbrž skupne, veji pa sta različni. Na tiskovni konferenci o (moji) knjigi *Promet na Žirovskem*, novembra 1987, mi je celo govoril o zapiskih njegovega starega očeta iz Poljanske doline. Kdove kje so obtičali, če sploh?

³ *Avstrijska kronika 95 gospostev do leta 1386* med drugim navaja pomemben odlomek o ustoličenju koroških vojvod (Stanonik 1957: 13).

⁴ V podpisu je napaka, kar se pri tem priimku rado dogaja.

⁵ Med prvo svetovno vojno je pomagala Jugoslovanom v boju izpod avstro-ogrske oblasti. Po ustanovitvi ljubljanske univerze je leta 1921 postala lektorica angleškega jezika pri filozofski fakulteti v Ljubljani. V *Slavonic Review* je obveščala Angleže o pomembnih kulturnih dogodkih pri nas in s prevodi študij pomagala v svetu širiti vednost o krivicah Slovincem pod italijanskih fašizmom. Po drugi svetovni vojni se je vrnila v Slovenijo in nadaljevala s prevodi slovenske literature v angleščino. Poleg Juliusa Kugyja je najbolj zaslužna za širitev vednosti o lepotah slovenskih gora. Od tod njena zbirka *Beautiful Mountains*.

kako so se znašli slovenski izseljenci v angleško govorečem svetu kot skupnost⁶ in kot posamezniki, npr. duhovni iskalec Andrej Bernard Smolnikar (Stanonik 1965: 168–169; 1968: 2–40) in njegovi stiki s pesnikom H. W. Longfellowom (1807–1882)⁷ (Stanonik 1964: 177–185; 1964; 1964: 385–403, 1964: 524–542), misijonar Franc Pirc (Stanonik 1982: 27–32), revolucionar Anton Fister (1998: 18–33), politik Louis Adamič (Stanonik 1981: 71–76), duhovnik Jurij Trunk (2000: 477–483).

Stanonik se je kot anglist znanstveno posvečal takim temam predvsem iz čim daljne preteklosti. Kako razgledan je bil po tej problematiki, se vidi iz njegove ocene knjige Zdenka Leventala⁸ *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV. do početka XIX. veka* (založba, Gornji Milanovac 1989, Vojvodina), ki registrira angleške potopise čez tedanje jugoslovanske dežele od konca srednjega veka do srede 19. stoletja, med njimi tudi več dotlej nepoznanih potopisov skozi Slovenijo (Stanonik 1992: 112–118).

Stanonik ima Leventalovo delo za zaslužno, ker so bila v njem prvič zbrana dotlej raztresena in težko dosegljiva besedila, ki so pomemben vir za zgodovino kulturnih stikov med Anglijo in tedanjimi jugoslovanskimi območji in za njihovo politično, kulturno in socialno zgodovino.

V drugem delu Stanonik skrbno dopolnjuje navedene podatke še z lastno predstavitvijo drugih angleških potnikov izrecno čez slovensko etnično ozemlje v navedenem obdobju.⁹

Prvi od njih je sam »oče«¹⁰ ameriške književnosti,¹¹ John Smith z zelo razgibano življenjsko zgodbo. Že leta 1601 je približno dvajsetleten v svojem potopisu imenoval več slovenskih krajev (npr. Cmurek). Sledijo Edward Browne (1673), Edmund Halley¹² (1702), trije po imenu neznani Angleži (1734), Oliver Goldsmith, avtor romana *Župnik wakefieldski* (1735), (1764), John Bacon Sawbrey,

⁶ Od tod ocene knjig Matjaža Klemenčiča o Slovencih v Clevelandu (Stanonik 1997: 21–32), predzgodovini slovenskega tiska v ZDA (Stanonik 1992: 125–140) in bibliografiji slovenskega izseljenskega tiska pred letom 1945 (Stanonik 1996: 39–52).

⁷ Longfellow je bil kot pesnik in univerzitetni profesor posrednik evropske kulture v Ameriki. V pesniške zbirke je vpletal snov iz evropskih literarne in folklorne tradicije (*The Tales of a Wayside Inn*, v treh delih (1863, 1872, 1873) ali iz folklorne dediščine ameriških Indijancev (*The Song of Hiawatha*, 1855).

⁸ Avtor sicer zdravnik v Švici.

⁹ Levental jih ne omenja, čeprav bi bili podatki o njih dostopni v že objavljenih virih.

¹⁰ Tako ga zaradi njegovih objav imenuje ameriška literarna zgodovina.

¹¹ V ameriški zgodovini je slaven kot ustanovitelj prve angleške kolonije na ozemlju ZDA, kamor je prišel leta 1607. Pred odhodom v Ameriko je potoval po Franciji 1600–1604, Italiji in prišel preko Slovenije v Avstrijo, kjer se je pridružil bojem proti Turkom. Nekateri ne verjamejo vsem njegovim številnim dogodivščinam (Stanonik 1989: 25–32).

¹² Prim. Halleyev komet!

raziskovalec antike, tudi Troje (1796), Lord Horatio Nelson, »zmagovalec pri Abukirju«, v družbi z zakoncema Lady Hamilton (sredi avgusta 1800, pesnik Henry Wadsworth Longfellow (1828). Najznamenitejši Anglež, ki je v prvi polovici 19. stoletja obiskal Slovenijo, je bil Sir Humphry Davy (1778–1829), ki se je prvi zanimal za slovenski alpski svet, posebej Zgornjesavsko dolino. Kot kemik je med najpomembnejšimi angleškimi znanstveniki.¹³ William Makepeace Thackeray, kot da bi jo sam prestal, opisuje pot iz Trsta prek Ljubljane v Gradec v eni svojih črtic (1863), (prim. Maver 1988/89: 136–140). Iz druge polovice 19. stoletja do prve svetovne vojne je najznamenitejše ime James Joyce, čeprav so omenjeni tudi drugi. Njihov poglavitni vir za poznavanje slovenskih krajev sta bila Enej Silvij Piccolomini in Janez V. Valvasor. Privlačili so jih kraški pojavi, posebno Cerkniško jezero in idrijski rudnik živega srebra, Postojna šele v začetku 19. stoletja. V navedenih potopisih je največkrat omenjena Ljubljana in za njo tudi Ajdovščina, Bled, Bohinj, Celje, Celovec, Cerknica, Gorica, Jesenice, Koper, Kranj, Maribor, Novo mesto, Postojna, Ptuj, Trebnje, Trenta, Trst, kjer je celo obstajala majhna kolonija Angležev in kjer je služboval tudi angleški konzul.

2. Etnološki paberki

Najzgodnejši tu omembe vreden članek je angleški prevod povzetka o raziskavi bloških smuči, vprašanju njihovega nastanka in razvoja (Stanonik 1964: 177–185).

Druga je razprava o potovanju čez naše kraje Henryja W. Longfellowa (1807–1882), enega izmed najpomembnejših predstavnikov ameriške romantike in še danes zelo priljubljenega ameriškega pesnika.¹⁴ V letih 1826–1829 je potoval po Franciji, Španiji, Italiji in Nemčiji. Na poti iz Italije se je konec leta 1828 iz Benetk in Trsta prek slovenskih krajev odpravil na Dunaj in naprej v Dresden, da bi poglobil znanje nemščine. Po poti je delal kratke zapiske: Trst, da je na pasu med gorami in morjem moderno trgovsko mesto, s širokimi ulicami: prebivalci podjetni. Očarale so ga »različne noše, različni jeziki in različna obličja«. Slovencev v mestu ne omenja, pač pa je v paralelno beležnico narisal moža v

¹³ Prvi je uporabil električni (galvanski) tok pri kemičnih analizah, kar mu je omogočilo, da je odkril dotlej neznane kemične elemente: natrij, kalij, kalcij, stroncij, barij, magnezij. Vnet obiskovalec Ljubljane in njene okolice. Pred Stanonikom so o njem pisali že drugi (str. 116).

¹⁴ Premožen oče mu je omogočil, da je študiral na evropskih univerzah in se seznanil s pomembnejšimi zahodnoevropskimi jeziki in književnostmi.

značilni slovenski noši, primerno letnemu času (december 1828) s pripisom: »Paysan des environs de Trieste« / kmet iz okolice Trsta«. ¹⁵

Za prvo polovico 19. stoletja so viri za ljudsko nošo v tržaški okolici Trsta redki, zato je ta bežna risba zanj pomemben vir. V pismu očetu iz Ljubljane je Longfellow pohvalil toplo udobno gostilno in čedno oblečeno točajko. Svojo pot po slovenskih krajih je opisal tudi v potopisnem romanu *Outre-Mer*. Leta 1835/36 je znova obiskal Evropo in svoje doživljanje z drugega potovanja popisal v romanu *Hyperion*. V njem omenja Slovenca Andreja Bernarda Smolnikarja (Stanonik 1964: 385–403; 21965/1966: 123).

V tretjem članku z etnološko snovjo se Stanonik (1996: 65–69) kritično odziva na pisanje o Očipve in Ottawa Indijancih na ozemlju današnjih držav Michigan, Minnesota in Wisconsin.

Stanonik priznava, da so v slovenski kulturni ustvarjalnosti v ZDA do srede 19. stoletja prav slovenski misijonarji pomembno pripomogli k proučevanju jezika in kulture iz omenjenih dveh rodov in z objavami verskih besedil v njihovem jeziku ustvarjali svojevrstno tradicijo. Hkrati pa se čudi, da je Friderik Baraga prezrl v zgodovini ZDA obdobje konec 18. in začetek 19. stoletja, češ da so iz njega znane le še »zgodovinske anekdote«.

Stanonik želi omenjeno obdobje zgodovinopisno dopolniti: Indijance *Očipve* štejejo med največja indijanska plemena na ozemlju ZDA in Kanade. ¹⁶ Njihov jezik *Ojibwa* (ali Chippewa) domnevno izvira iz imena za njihove mokasine z značilno navzgor zavihano konico. Jezik rodu *Ottawa*, ki je v tesnem sorodstvu z *Očipwe*, je le narečna varianta njegovega jezika *ojibwa*.

Očipve so živeli razpršeno v malih lovskih skupinah in se politično nikdar niso med seboj povezali, a so imeli v zgodovini ZDA izredno pomembno vlogo.

Pri kolonizaciji severnoameriške celine sta se pod vplivom velikih podnebnih razlik med severnimi in južnimi predeli Severne Amerike uveljavila dva ekonomska koncepta. Beli trgovci s krznom so prodajali indijanskim lovcem industrijsko blago: železno orodje, orožje, tekstil, kar ni ogrožalo tradicionalnega življenja prvotnih prebivalcev. Drugi koncept temelji na vedno novih evropskih priseljencih, ki so uvajali poljedelstvo in s tem uničevali osnovno življenjsko okolje Indijancev [= nomadskih lovcev], (Stanonik 1996: 66).

¹⁵ Možak na risbi nosi klobuk z nizkim oglavjem in širokimi krajci. Taki klobuki so bili do druge polovice 19. stoletja značilni za moško ljudsko nošo po vsem Kranjskem. Preprosti škornji segajo do kolen, hlače nekaj pod kolena in so spodaj malo preklane. Po teh posebnostih se hlače na risbi izrazito uvrščajo v ljudsko nošo tržaške okolice v 19. stoletju, kakor jo opisuje Marta Ložar. Površnik sega prek bokov in krojen razmeroma ozko in je tako oblikovno brez členitev. Nedvomno gre za tipično kraško suktnjo, preostankom stare kraške noše (Stanonik 1965/21966: 125).

¹⁶ Njihovo ime se v angleščini piše različno. Slovensko on ohranja uveljavljeno Očipve.

Očipve in *Ottawa* so v drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja vodili odpor Indijancev proti širjenju belcev na področje med Velikimi jezери in reko Ohio. V sedemletni vojni (1756–1763) v Severni Ameriki med Francozi in Angleži, so bili na strani Francozov. V drugem obdobju, ko so bile že ustanovljene ZDA, so bili proti Američanom na voljo tudi Angležem.

Med prvo in drugo svetovno vojno v prvi polovici 20. stoletja so kot prostovoljci vstopili v ameriško vojsko ter si tako pridobili polno ameriško državljanstvo. Po obeh vojnah so se iz rezervatov¹⁷ izselili v ameriška mesta: Minneapolis, Milwaukee, Chicago, Duluth, Toronto. V njih jih živi skoraj polovica in opravljajo težaška, slabše plačana dela. V Kanadi in ZDA je bilo v času Stanonikovega pisanja skupaj okrog 160.000, od tega jih je 41000 – 52000 še govorilo lasten jezik.

Ottawa, ob vzhodni obali Huronskega jezera jih je bilo okrog 4000 do 6000, vstopijo v zgodovino hkrati z *Očipve*. Že v francoskem obdobju je njih število upadlo zaradi nalezljivih bolezní in bojev z drugimi Indijanci. Po drugi svetovni vojni so se naselili na enem od otokov ob vzhodni obali Huronskega jezera in približno ena tretjina jih je tedaj še govorila lasten jezik.

Literature o obeh rodovih je za majhno knjižnico. Za najstarejše, francosko kolonialno obdobje so pomembna poročila jezuitskih misijonarjev in francoskih raziskovalcev, trgovcev, predstavnikov kolonialnih oblasti. Pomembni raziskovalci so bili Jonathan Carver (1766–1768), Nemeč Johann Kohl (1857) in posebno Henry Rowe Schoolcraft, nekaj časa zastopnik ameriške vlade za indijanske zadeve, ker je v 19. stoletju trideset let preživel na območju Velikih jezer. Osebo se je poznal z Barago, a je bil do njega zadržan. Poročen z Očipvejko je postal slaven zaradi *očipvejskih* pripovedi in raziskovanja njihove mitologije. Njegova zbirka je služila za vir ameriškem pesniku Henriju Wadsworthu Longfellowu za njegovo pesnitev *Hiawatha*, s katero je *očipvejska* tradicija prodrla v svetovno književnost.

Prve raziskave o *Očipve* in *Ottawa* obstajajo že iz 17. in 18. stoletja. Baragov slovar *Očipve jezika in slovnica* (1850) sta še danes cenjena za proučevanje zgodovine njihovega jezika. Za njim so jezik raziskovali še drugi. Iz 19. stoletja izhajajo, v želji, da napišejo lastno zgodovino, prve pomembne avtobiografije iz rodov *Očipve* in *Ottawa*. Že tedaj so se vključile v raziskave osrednje znanstvene ustanove ZDA in Kanade. Glavne muzejske zbirke za *Očipve* in *Ottawa* Indijance so danes v New Yorku (*American Museum of Natural History*) itn. Po zaslugi F. Barage in F. Pirca nekaj očipvejskega etnografskega gradiva hrani *Slovenski etnografski muzej*. Bolj bogato je gradivo na Dunaju (*Museum für Völkerkunde*). V 20. stoletju se je vednost o *Očipve* in *Ottawa* poglobila in razvejala. Dandanes

¹⁷ Rezervati so nastali po bojih Očipve z drugimi indijanskimi plemeni.

ju raziskujejo antropološko, etnološko, sociološko, mitološko, zgodovinsko, arheološko, glasbeno.

3. Slovstvena folklor

Tretji razdelek v Stanonikovem opusu se lepo navezuje na prejšnjega s Stanonikovo oceno *Indijanskih pravljic iz severne in južne Amerike*. Knjižno zbirko *Zlato ptico* šteje za »pomemben prispevek k naši literaturi in folklori drugih narodov«, toda s pomislekom, ali je omenjena knjiga v njej res samo za mladino¹⁸ ali ni še pomembnejša za bralce, ki jih »folklor drugih narodov zanima iz čisto kulturnih razlogov« (Stanonik 1962: 271–272). Pogreša vire, od kod so besedila, opombe o njihovi zgodovini¹⁹ in namesto obstoječe bolj poglobljeno študijo o folklori ameriških Indijancev. Manjka mu prikaz o indijanski folklori pri Slovencih, saj da vejo zanjo že od leta 1837, ko je izšla Baragova knjiga *Popis navad in zadržanja Indijanov Polnočne Amerike*. Odkod bi drugače prišli na panjske končnice prizori iz življenja ameriških Indijancev.

1.

Na ljubljanski germanistiki je Janez Stanonik postal naslednik Jakoba Kelemin; ta je pripadal generaciji,²⁰ ki je po prvi svetovni vojni ustanovila prvo slovensko univerzo v Ljubljani in pridobila slovenskim humanističnim vedam mednarodni ugled. Isto, kar je njegov učenec zapisal za Jakoba Kelemino, velja tudi za Janeza Stanonika. Oba je vse bolj privlačeval srednji vek in s svojimi raziskavami sta bistveno obogatila in poglobila poznavanje slovenske kulturne zgodovine. Keleminova zasluga je, da smo ustrezno seznanjeni z dvema pristopoma do srednjeveške evropske tradicije o Tristanu in Izoldi. Francoska literarna zgodovina uči, da ta srednjeveška pripoved izhaja iz neohranjenega prateksta kot delo francoskih pesnikov, nasprotno od druge šole, ki trdi, da izvira iz keltske folklore na britanskem otočju. Kelemina je znova preveril vse

¹⁸ V tem primeru bi ji bila lahko njena oblika in vsebina lahko še bolj prilagojena (obseg knjige, oblika, tisk, ilustracije).

¹⁹ Pri povesti »Pustolovščina z ribo velikanko (str. 21), znani algonkinski pravljici, da jo je publiciral Henry R. Schoolcraft v delu *Algie Researches* (New York 1939) in da jo je potem uporabil kot poseben motiv Longfellow v osmem spevu epa *Hiawatha*. V opombah bi bilo mesta ne samo za takšno tekstno zgodovino, ampak bi pri boljši ediciji eventuelno bil naveden folklorni motiv sam in možna poglobljena interpretacija motiva.

²⁰ Poleg Frana Ramovša, Rajka Nahtigala, Franceta Kidriča in Ivana Prijatelja.

oхранjene različice in njih medsebojno odvisnost. Celotno zgodbo je razčlenil in sledil razvoju posameznih motivov v srednjem veku ter prišel do sklepa, da tradicija Tristana in Izolde izvira iz zgodovinskih in mitoloških motivov pri Keltih v Walesu. To dokazujejo osebna in krajevna imena in keltske različice posameznih motivov. Seveda je mogoče obstajal nek pratekst v Franciji, kamor je prišla tradicija po posredovanju Bretoncev, a ga ni več mogoče rekonstruirati. »S solidno znanstveno obdelavo problema, v katerega so drugi literarni zgodovinarji vnašali nacionalne predsodke, si je Kelemina pridobil zaslužen priznanje med strokovnimi krogi« (Stanonik 1966: 332).

Raziskava romanc²¹ je Kelemino napeljala k raziskovanju slovenskega folklornega pripovedništva. Stanonik upravičeno pohvali njegove *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva* (1930) kot dotlej najpomembnejšo zbirko slovenskih folklornih besedil, saj da so prva in prvič urejena s celotnega²² slovenskega ozemlja. S poudarkom, da je njihova izčrpna bibliografija veliko pripomogla k nadaljnjemu raziskovalnem delu, obzirno zataji Keleminov neposrečeni uvod, »v katerem išče praslovenske mitološke elemente« (Stanonik 1966: 333), a se mu postavi v bran kljub upravičeni kritiki, ki jo je ob omenjeni knjigi Kelemini namenil češki folklorist Jiří Polivka (*Germanoslavica* I, 1931, 619–628).

Stanonik je po zgledu Jakobe Kelemine doktoriral iz nemcistične problematike, kakor priča disertacija *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem*. Vsaj za zgodovino folklornih žanrov je pomemben razdelek *Zagovori* (Stanonik 1957: 41–52), dokler ga ni nadgradilo veliko drugih člankov in monografija Primoža Simonitija.

2.

Največji, mednarodni, sloves je Janezu Stanoniku prineslo njegovo habilitacijsko delo *Moby Dick: the Myth and the Symbol* (1962) o folklornih in literarnih razsežnostih romana o belem kitu *Moby Dick* (1851), s katerim si je ameriški pisatelj Herman Melville pridobil svetovno slavo.

Beli kit je kot splošno znan med ameriški kitolovci postal njihov nadnaravni nasprotnik in zaradi težke poškodbe, ki jo je utrpel tudi kapitan ladje The Pequod, Ahab, ga ta želi uničiti, maščevalno bitje pa v silnem končnem boju potopi ladjo in posadko.

Nekaj velikih scen v Melvillovem romanu se lahko popolnoma razume le s pomočjo poznavanja uver o kitih in Stanonikova študija je bila prva, ki je skušala

²¹ Ki so vedno blizu folklore kot Tristan in Izolda.

²² Pred njo so bile neznane, težko dostopne v časopisnih objavah ali zgolj v pokrajinskih zbirkah.

na podlagi klasičnih in srednjeveških in folklornih virov podati njihov izčrpen pregled. Sledovi zanje segajo v staro sirske mitologije. Leviatan je prišel v Staro zavezo iz feničanske mitologije, kjer je predstavljen kot velikan, ki prinaša nesrečo. Na različnih mestih ima različno funkcijo: Kit > Leviatan > vrag; na kratko: kit > Satan.²³ V antičnih različicah se pojavlja mitična riba na vzhodnih obalah Mediterana; kot riba s človeškim obrazom se šteje za božanstvo, tudi pri Filistejcih se pojavi kot pol riba pol človek. Stari Grki so imeli za kita dve ali celo troje imen. Z njim so v starogrški mitologiji povezani npr. Kronos, Keto, številni velikani. Plinij zagotavlja, da kitov pozimi ni videti. Rimljani so verjeli, da so na več načinov povezani z viharji, zoro in gromom, kar se je ohranilo cel srednji vek. Enako prepričanje, da so povezani z viharji, obstaja v Skandinaviji, kjer ločijo dobre in hudobne kite. Dobri rešujejo ribiške čolne pred nevarnimi kiti. Skandinavsko pravo prepoveduje lov na nekatere vrste kitov.

Etimologija imena keltskega boga Bran izvorno spominja na kitovo božanstvo. Po izročilu je v morju v ozkem prehodu med Veliko Britanijo in Irsko povzročal velike valove.²⁴ Na Islandu je kit tabu, zato mu dajejo izmišljena imena. Prav tako se norveškimi ribičem upira imenovati kita s pravim imenom (tabu!), ker da se zato morje razburka. V nevihti vrže na kopno poginulega kita, kar v družbenem pogledu napoveduje kaj slabega. Leta 1240 so v Angliji razumeli, da signalizira bližajoči se boj med državo in kleriki. Podoben dogodek leta 1337 in 1620 so imeli za napoved hudiča.

Večkrat kita povezujejo s sončnim mitom. V Indijskem Oceanu se ga največ vidi ob solsticiju, hkrati z gibanjem sonca. Od tod uvera, da kiti obračajo glavo k soncu in ko le-to pade v morje, da ga požre velika riba. Stari angleški dialog navaja, da ponoči sonce sveti v kitovem trebuhu. Ta mit se je personificiral in pri Grkih živi zgodba o veliki ribi in ljudeh, ki jih je požrla, a so po nekaj dneh prišli na dan. Nam je najbolj znan starozavezni prerok Jona. Podobnih zgodb je še več, celo da je več mož s kanujem pristalo v trebuhu velike ribe.

Kitova odprta usta postanejo v srednjem veku simbol pekla. *Physiologus* je najbolj znano srednjeveško besedilo, ki kita identificira z demonom. Lačnemu se iz odprtih ust cedi nekaj, kar privablja ribe, da jih požre. Enako demon zapeljuje neumne ljudi. Kdor se prepusti v komunikacijo z demonom /vragom, izgine v pekel. Kit kot simbolična žival se pojavlja le v religioznem kontekstu. Simbol se oblikuje z združevanjem mitoloških lastnosti kita s tradicijo bibličnega Leviatana. Poznejši simbol je vsota precej arbitrarnih interpretacij in tradicije o kitih v emblematici literaturi. Nekatere stare popularne vraže o kitih v 16., 17.

²³ Fiziologija navdihuje dva odlomka v Miltonovem *Izgubljenem raji*. Tam se Leviatan primerja s Satanom.

²⁴ Pozneje je Bran postal krščanski svetnik, ki kristjane rešuje poganstva.

stoletju so jim dale nov simbolični pomen. Mogoče je Herman Melville že vedel, da so nekdaj (v Peruju, Kamčatka, Eskimi, Indijanci) imeli kita za demona ali celo boga.

Z velikostjo kitov pogosto pretiravajo. V Indijskem oceanu da celo 15 mož lahko počiva v enem kitovem očesu. Najbrž se je ob Rdečem morju ohranila identifikacija kita s plavajočim otokom. Ko se mu ladja bliža, se pomorščaki lahko izkrcajo nanj, kit izgine in se potopijo.

V tevtonski mitologiji kit nosi na hrbtu čarovnike, v frizijski povedki dva oceanska demona.

Kiti so nenavadnega videza, dajejo od sebe čudne glasove in oddajajo elektriko. Leta 1615 je kit priplaval do Elbe (otok Elba) in 1638, je ribiča, ki ga je hotel zadeti s harpuno, ubila elektrika, ki je preskočila s kitovega trupa.

Kljub realni ali domišljjski nevarnosti so kite zasledovali že v srednjem veku. Britanci že v času Bede Častitljivega (7. stoletje), Norvežani v 9. in 10. stoletju, najbolj znani kitolovci so Baski v 13. 14. stoletju (Stanonik 1962: 83–91).

Vse od antike obstaja verovanje v kite kot demone viharja. Ker so demoni viharja navadno beli, bi bila lahko tradicija o belem kitu nekakšna »inkarnacija / personifikacija tega praznoverja/ malikovanja« (Stanonik 1962: 109).

Stanonik se vprašuje, ali je tradicija o belem kitu nastala kot paralela drugim belim živalim v Evropi in Ameriki. Osredotočil se je na folklorno zaledje romana in se prek njega poglobljal v Melvillovo ustvarjanje in »njegov idejni razvoj« (Orešnik 2016: 9) na podlagi idej S. Freuda, C. G. Junga in umetnostne zgodovine, ki je v mitičnih živalih bele barve (prim. bela košuta, beli medved)²⁵ videla sončni simbol (1869), (Stanonik 1962: 140–141, 183). Nemški folklorist Wilhelm Mannhardt je to tezo navdušeno sprejel, toda pozneje so jo brez prave utemeljitve odklanjali, Stanonik pa jo potrjuje, ker se ujema s tradicijo o belem kitu. V mitologiji bele živali niso povezane le s soncem, temveč tudi z viharjem in so znamenja smrti (Stanonik 1962: 19, 139).

Stanonik se je z željo po boljšem razumevanju romana *Beli kit – Moby Dick*, procesa njegovega nastanka in simbolike prvi trudil sistematično preveriti njegovo folklorno zaledje. Odkril je pomembne vire, jih sistematično predstavil in ocenil po tehtnosti folklorne tradicije in umetniški vrednosti. Ugotovil je, da je izmed vseh »ljudski tradiciji« najbližji vir iz francoske publicistike (1837): zamorec ubije belega kita in za nagrado se poroči s hčerjo bogatega kapitana iz Nantucketa. Presenetljivo ga dopolnjujejo trije mladinski romani Charlesa

²⁵ Bele miške Pravljica iz klekljarske šole. Bel konj prinaša srečo, znano iz slovenske slovstvene folklore.

M. Newella²⁶ iz Bostona (druga polovica 19. stoletja). Zaradi šibke kvalitete ameriškim kritikom niso bili mar, še toliko manj, ker se je njihov avtor zgle- doval po Melvillu, toda folklorne sestavine v njih – in še v drugih virih – so Stanoniku omogočile, da si je ustvaril dobro predstavo o folklorni tradiciji v Melvillovem romanu. Morda vse najdene folklorne različice izvirajo iz nekega »prateksta«, v katerem ima glavno vlogo beli kit, vendar je zdaj izgubljen in ga ni bilo mogoče odkriti.

V vseh omenjenih besedilih je beli kit velikanska pošast z nekaterimi telesnimi posebnostmi, po katerih ga na odprtem morju pomorščaki lahko prepoznajo. V boju s kitolovci je prevejan in zloben. V ljudski tradiciji je njegov glavni nasprotnik zamorec, zaposlen na ladji. Stanonik je na podlagi zbranega gradiva motril v romanu razmerje med zgodovinopisnimi podatki in folklorno tradicijo: ladja *The Pequod* je res obstajala. Leta 1828 je črncem premagal belega kita ipd. Končna bitka se odvija na ekvatorialnem območju Belega Oceana v spomin na nesrečo kitolovske ladje *Essex*.

Melville je živel v času, ko se je protestantska simbolika izčrpala in je iskal zanjo nove izvire. Stanonik (1975: 97) je s primerjavo poglavitnih motivov iz »klasične folklore« skušal razkriti, kaj je skupnega v folklornih različicah o slavnem kitu in kako jih je pisatelj upošteval v kompoziciji in simboliki romana *Moby Dick*. Na splošno se misli, da gre za dve verziji. Po nekaj časa je pisatelj ugotovil, kako težko je pisati dober roman, če zgolj sledi ljudski tradiciji. V prvih poglavjih je glavni junak romana Polinezijec Queequeg. V folklorni pripovedi želi biti črncem glavni junak romana (Stanonik 1962: 159). A čeprav je bil avtor seznanjen s tradicijo pacifiških otokov, jo je v *Belem kitu* prezrl, ker je najprej hotel v romanu dosledno slediti folklorni tradiciji, ki je bila v Ameriko najbrž prinešena iz Evrope. S to spremembo je po Stanonikovem prepričanju mogoče razložiti nekonsistentnost Melvillovega romana, kar je že bilo predmet več študij. Namesto nasprotja med Belim kitom in črncem se je odločil za nasprotje med Belim kitom in kapitanom, ki je povezan z divjo vražjo figuro Fedellaha.

Raziskovalci pred njim so zatrjevali, da ni mogoče odkriti prvotne zasnove *Belega kita* (Stanonik 1962: 15), Stanonikova teza pa je, da je pisatelj prvotno hotel čim bolj zvesto slediti folklorni tradiciji in Queequeg v romanu bi ustrezal njenemu zamorcu. Poznejše spremembe so domnevno nastale pod vplivom Nathaniela Hawthorna in drugih literarnih virov, saj se kapitana Ahaba lahko primerja deloma s Faustom, Ahasverom in Miltonovim Satanom. Ahab se po značaju bistveno loči v zgodnjih delih romana od poznejših poglavij. Obseden je s samoveličjem. Namesto črnca kot divji lovec v nedeljo sebe vodi v propad

²⁶ Newell sam je v mladosti služil na kitolovskih ladjah in imel dovolj priložnosti za tradicijo o Mocha Dicku.

sebe in posadko (Stanonik 1962: 160). Razlike so tudi v načinu pripovedovanja, stilu itn. Queequeg je zamenjan z Fedellahom, ki je maskirani hudič. V slovstveni folklori in literaturi, ki se naslanja nanjo, se najdejo podobni motivi v tradiciji o čarostrelcu, divjem lovcu, ki navadno lovi belega jelena, za kar ga nagovarja preoblečeni hudič. Kapitan z njim sklene pogodbo, v kateri mu zastavi svojo dušo, če bo lov na belega kita uspešen. S to pogodbi je kapitan Ahab prevaran in pogubljen. Izbira posebnega gradiva za harpuno, zagovor orožja »in nomine diaboli«, začetek lova na praznik itd. Stanonika prepričuje, da je Melville uvedel kapitana Ahaba in Fedellaha namesto Queequega ob zavestni naslonitvi na tradicijo o čarostrelcu. Ta je najbolj znana po pesmi Gottfrieda Augusta Bürgerja *Divji lovec in pri nas iz povesti o Zlatorogu*. Stanonik pa najbrž ne bi prišel do teh spoznanj, če ne bi imel pri roki Keleminovih *Bajk in pripovedk slovenskega ljudstva* (1930).

Simbolika romana je namenoma nejasna, da omogoča bralcu različne interpretacije.²⁷ Dotlej so jo izvajali iz biblijskih imen Ahab, Ishmael, Elijah in Leviathana, kar Stanonik zavrača, saj da se z osvetlitvijo folklorne tradicije o belem kitu simbolika romana *Moby Dick* kaže v novi luči. Biblični Leviatan je le poznejši dodatek, ki bogati simboliko knjige.

Po splošni raziskavi Stanonik analizira Melvillevo individualno rabo posameznih motivov in hkrati predstavlja njihovo interpretacijo pri posameznih raziskovalcih. Melville je najbrž poznal zadevno literaturo, ni pa verjetno, da so mu te malo znane interpretacije kita služile za najpomembnejši vir pri njegovi simboliki Belega kita – *Moby Dick*. Bolj so ga lahko prevzele kot izziv dotedanjim interpretacijam teh živali v literaturi in povsod drugod.

Stanonik predvsem poudarja kontrast med belim kitom in črnim zasledovalcem. Podoben kontrast med svetlobo in temò najde v številnih religijah (krščanstvo, zoroastrianizem); t. i. satanska šola prikazuje upor satana ali podobnega demonskega človeka in njegovo pogibel kot višek heroizma in tragike. Črna barva pri tem postaja poduhovljena, namesto »črnega« zamorca je »mračni« Ahab. Bela barva pa postaja vedno bolj znamenje vsakršne barve, indiferentnosti, notranjih

²⁷ V prizoru, ko glavne osebe skušajo razložiti simbole, vkovane v zlatnik, ki ga kapitan Ahab pribije na ladjin jambor in ga obljubi prvi osebi, ki bo zagledala belega kita, M. sam prikaže, kako so posamezni simboli podvrženi individualnim intepretacijam:

- problem odnosa med človekom in naravo,
- posameznikom in družbo,
- izraz avtorjevih osebnih težav,
- najčešče kot simbol krščanskega koncepta boga, ki ga M. zavrača kot krutega in namerno zlobnega. (Stanonik 1962: 205).

protislovij (Stanonik 1962: 208, 209). Izhodišče simbolike *Belega kita* je po Stanoniku (1962: 144, 146) boj med belim in črnim, tj. med dobrim in zlim.²⁸

Stanonik pozneje odkriva še nekaj drugih drobnih vzporednic v 64. poglavju romana *Moby-Dick* z legendami sveti Frančiška Asiškega (Stanonik 1975: 97). Obstaja več religioznih legend, kako se omenjeni Frančišek pogovarja s ptički in sveti Anton Padovanski z ribami. V poznem srednjem veku sta bili obe legendi zelo priljubljeni in sta se sfolklorizirali. Ni potrjeno, da bi Henry Melville bral Rožice Sv. Frančiška; do njih je prišel sekundarno. Njegova pridiga morskim psom (*The Sermon to the Sharks*) sta delno tip srednjeveške zgodbe in parodija na pridigo svetega Frančiška Asiškega ptičkom in Antona Padovanskega ribam. Iz tega sledi, da je Melvillova pridiga morskim psom navdihnjena v srednjeveški tradiciji (Stanonik 1980: 36, 37).

3.

Janez Stanonik je natanko pred šestdesetimi leti vabil k celostni raziskavi o vplivih srednjeveške evropske literarne tradicije na celotno slovensko slovstveno folkloro (obrazce, pesmi, pripovedi).²⁹ Ugotavljal je, da bi bilo obstoječim fragmentarnim študijam treba dodati še nove podrobne analize. Sam je v slovenski ljudskih oz. folklornih pesmih in povestih³⁰ opazal »vrsto sestavin, ki kažejo na neko možno povezanost s pomembnimi srednjeveškimi literarnimi besedili drugih narodov« (Stanonik 1962: 199). Že Simon Rutar je opazil stičišča pesmi o Kralju Matjažu kot godcu pred peklom s tradicijo o Orfeju, za katero Stanonik domneva, da gre bolj verjetno za srednjeveški vpliv o Orfeju in ne za neposredno antično snov.

a) Stanonik že v srednjevisokonemškem epu *Kudrun* in v špansko-saracenski tradiciji prepoznava »paralele« k Lepi Vidi, toda morda iz vljudnosti do Ivana

²⁸ Lokal z imenom *Moby Dick* v Izoli se dá razložiti z bližino morja, presenetljivo pa je, da obstaja tudi na Černivcu ob cesti iz Radovljice proti Kranju. Dobro bi bilo preveriti, kaj je vplivalo na izbiro omenjenega imena. Na Černivcu je na tabli na modri podlagi narisana bela figura v smislu kita.

Še pripis: Kaj je povod za novo nastajajočo folkloro pri nas. Lokal z imenom *Moby Dick* v Izoli se dá razložiti z bližino morja, presenetljivo pa je, da obstaja tudi na Černivcu ob cesti iz Radovljice proti Kranju. Na tabli je na modri podlagi narisana bela figura v smislu kita.

²⁹ Ta dolg slovenske slovstvene folkloristike in literarne vede še vedno ostaja. Delno so ga pokrile študije Zmage Kumer o slovenski ljudski pesmi in zadnji čas Marija Klobčar (2020) z monografijo o potujočih pevcih na Slovenskem.

³⁰ Povest je izraz, ki ga je kot soznačnico pripovedki, povedki in pravljici še rabil Jakob Kelemina. Danes sta v slovstveni folkloristiki uporabna le pravljica in povedka.

Grafenauerja, končuje, da na njen nastanek ni vplival kak tuj starejši literarni tekst, temveč le folklorna tradicija. Strinja se, da je nujno skrajno previdno govoriti o morebitnih literarnih vplivih na folklorno tradicijo posebno pri romancah, saj le-te izvirajo iz nje, ki je »še naprej obstajala vzporedno z novo nastalo literarno tradicijo«. »Dokazano« je, zagotavlja Stanonik, da srednjeveške romances vsebujejo popolnoma avtohtone folklorne motive, ki so nastajali, pod vplivom podobnih družbenih in drugih razmer (Stanonik 1962: 200).

b) Stanonik je v slovenski slovstveni folklori odkril različice treh romanc zunaj »ciklov«.

Kolikor niso mitološki,³¹ so najstarejši viri o kralju Arturju iz pozne antike in iz obdobja preseljevanje narodov.³² »Na končno oblikovanje celotnega ciklusa je poleg keltske mitologije vplivala še celotna družbena struktura in kultura poznega srednjega veka«. Vzporedno z literarno tradicijo že od 11. stoletja je kralj Artur junak tudi folklornih pesmi in povedk s središči v Angliji, južni Italiji in Nemčiji. Najstarejša ohranjena različica o kralju, ki s svojo vojsko spi v gori in se bo nekega dne vrnil, se nanaša na kralja Arturja. Imena drugih spečih vladarjev, med njimi Kralja Matjaža, so le neposredne ali posredne izpeljave te najstarejše verzije (Stanonik 1962: 201). Ta ugotovitev je izredno pomembna, saj študija Ivana Grafenauerja (1951: 97–108) na to temo sega le v nekdanje in sedanje nemško govorno območje.

Zato sta ne le po Stanonikovem prepričanju literarna in folklorna tradicija o kralju Arturju pomembni za študij o virih slovenske slovstvene folklore o kralju Matjažu. Še toliko bolj, če je iz literarne tradicije o kralju Arturju najti pri Kralju Matjažu še druge »paralele«. Stanonik (1962: 201) je prepričan, da to njegovo stališče o matjaževski tradiciji potrjuje tudi italijanska srednjeveška tradicija o kralju Arturju. K temu ga je napeljal talni mozaik v katedrali v Otrantu: Mož,

³¹ Galsko ime Artur (Arthur) je etimološka izpeljanka iz besede *arto-s* (medved), ki ima v britski obliki *artoris* samo pripono latinskega izvora. Njegova *posvetna oblast* je simbolično nasprotna duhovni avtoriteti (ki jo predstavlja *merjasec*) v legendni zgodbi o lovu. Artur je viteški ideal v iskanju svetega graala, ki ga je na široko prevzela in izrabljala otoška in celinska srednjeveška literatura, v bistvu ustreza prevladi bojevnikiškega razreda. Resnični kralj Artur se je prenesel v legendo in pogreznil v skrivnostno spanje na otoku Avallon (kraj na drugem svetu), posledično pa katalizira vsa *politična stremjenja* majhnih srednjeveških keltskih ljudstev. Galci in Bretonci čakajo, da jih pride osvoboditi izpod tuje vladavine, kar bo zanesljivo storil še pred koncem časov (Chevalier-Gheerbrant 1995: 38).

³² V zarodku te tradicije so zelo nejasni historični dogodki in osebe. Najpogosteje se omenja rimski vojskovodja Lucia Artoria Casta, čigar ime je ohranjeno na nekem spomeniku v Podstrani v Dalmaciji. Tam je bil tudi rojen. V odlični vojaški karieri je bil med drugim sredi 2. stoletja prefekt legije VI Victrix v Yorku, blizu Hadrianovega zidu, na področju, od koder je najstarejša tradicija o kralju Arturju (Janez Stanonik 1962: 200).

čigar ime: *Rex Artvrvs* je izpisano na mozaiku (zato o njegovi identiteti ni dvoma), jezdi kozoroga,³³ ki je deseto znamenje v živalskem krogu, v katerega vstopa sonce v zimskem enakonočju. Z njim povezani kralj Artur simbolizira podzemlje. Po tej Stanonikovi logiki se mozaik povezuje s tistimi različicami o kralju Arturju, v katerih je kralj podzemlja.³⁴ Kralj Matjaž, ki gre v podzemlje rešit svojo mater ali ženo (Štrekelj: SNP I: 112–114/64a-b) se tako izkaže kot slovenska različica kralja Arturja (Stanonik 1962: 202).

c) Stik slovenske slovstvene folklorne z zahodnoevropsko folklorno ali literarno tradicijo (Stanonik 1989: 263–276), dokazuje tudi pripoved o gralu / svetem Gralu, ki je predmet različnih bolj ali manj resnih interpretacij:

Sveti Gral je v evropski srednjeveški umetnosti ostanek predkrščanskega keltskega verovanja. Pogosto je navadna *globoka posoda*, ki jo nosi devica. Trije keltski prototipi svetega Grala so *kotel obilja*, od katerega nihče ne vstane lačen. Bil je poln materialne hrane in vsemogočega znanja. V *kotel vstajenja* (Wales) mečejo mrtve, da bi drugi dan oživel. V *žrtvenem kotlu* v vinu ali pivu utopijo strmoglavljenega kralja. Pri vitezh okrogle mize sveti Gral ponudi vsakemu od njih krožnik njegove najljubše jedi, kar meri na simboliko »roga obilja« (Chevalier-Gheerbrant 1995: 253; prim. 161).

V svečeniških obredih zahvalni kelih simbolizirajo žrtvovanje in božansko združitev. Evharistični kelih s Kristusovim telesom in krvjo izražajo podobno simboliko kot gral. Srednjeveški gral je ime za posodo s Kristusovo krvjo: čaša, kupa, kelih, ki vsebuje kri – načelo življenja – je homolog srca, se pravi *središča*. Simbolika grala je izraz nesmrtnosti ali spoznanja, pridobljenega za ceno smrti v sedanjem stanju, torej iniciacijskega ali nadčloveškega preporoda (Chevalier-Gheerbrant 1995: 80).

Po Karlu G. Jungu gral simbolizira notranjo polnost, ki jo ljudje od nekdaj iščemo. Ljudje so bolj pozorni na materialne kakor na duhovne pogoje iskanja. Iskanje nedosegljivega grala v mističnem območju – to je njegovo bistvo! – simbolizira zahtevo po ponotranjenosti in duhovno pustolovščino, ki edina odpre vrata nebeškega Jeruzalema, kjer se blešči nebeški kelih. Do človeške popolnosti se ne pride s kopjem, kot da je materialni zaklad, temveč s korenito preobrazbo duha in srca (Chevalier-Gheerbrant 1995: 161).

Poleg keltskega območja je Italija prva dežela v Evropi, kjer se Arturjevo ime pojavi že v 12. stoletju. Najzgodnejša znana različica Kralja Arturja, ki spi na drugem svetu in je povezana z gralom, je iz južne Italije. Sicilski dvor je bil eden

³³ Drugače kot njegovi predhodniki, ki žival opredeljujejo kot kozo.

³⁴ Vodja divje jage ali zasledovalec bele košute.

najslavnejših v Evropi. Po poroki Williama Sicilskega (1189) in Joanne, hčere Henrika II., kralja Anglije, so bili bretonski pevci zaželeni na sicilskem dvoru.

Kakor v italijanskih povedkah je kralj Artur obkrožen z odličnim spremstvom, skrivnostno hrano in pijačo v votlini pod goro pri anonimnem nemškem avtorju iz prve polovice 13. stoletja tudi v srednjeveški skrivnostni nemški pesnitvi *Warburgkrieg*. V njej kralj Artur živi v podzemlju z zelo zlikano podobo sijajnega dvora, s strežaji in ženskami, ki mu lajšajo življenje in večajo udobje (Stanonik 1989: 269). Ohranil se je fragment srednjeveškega rokopisa Wolframov *Parzival* in *Wirnt von Gravenberg' Wigalois* (Anton Janko). Sredi 13. stoletja se prvič pojavijo imena iz Arturja. V 14. in 15. stoletju se najdejo v slovenskih imenih *Tristan*, *Ysolde*, *Wiguleus*, *Orlando* (Stanonik 1989: 273). Zaradi dveh ohranjenih literarnih odlomkov na naših tleh:

- srednjeveški rokopis *Parzival* Wolframa von Eschenbacha (Stanonik 1957: 19–26) in
- odlomek drugega, verjetno srednjevisokonemškega epa *Wigamur*,³⁵ se je Stanonik odločil, da bi bilo smiselno pretehtati, ali so v slovenski slovstveni folklori morebiti ohranjeni sledovi tega cikla. Slovenske matjaževske povedke ne spadajo v ta tip arturjevske tradicije.

Bližje so jim različice iz srednjeveške arturjevske literature. Krvaveče kopje, s katerega kaplja kri v posodo v dveh arturjevskih besedilih, je bližje slovenski folklorni tradiciji. Prvi omenja krvaveče kopje Chrétien de Troyes v *Percevalu* v Ribičevem gradu (1996: 91–100) in nato *Prvo nadaljevanje* Chretienovega *Percevala*, t. i. *Psevdo-Wauchier*. Podobna scena je pri *Diu Crône* (iz okrog 1220): ob prvem obisku gradu Gawain vidi gral kot vazo, napolnjeno s krvjo. Ta se je natekla vanjo s kopja zmagovalca. Kralj pije kri skozi zlato cev. V starih irskih sagah krvavo kopje ni znano.

Stanonik nam predstavlja dva različna koncepta grala. Eden je iz visoke družbe s hrano in pijačo, drugi se mistično povezuje z ranjenostjo in zlobo, krvjo. Oba se štejeta za izvirno keltska. Preseneča pa enotno keltsko ozadje večinoma po Evropi.

Slovenija je pomembno križišče s kulturnimi vplivi iz Italije in Nemčije. Ime Kralj Matjaž izhaja iz zgodovinskega Matije Korvina (1458–1490). Znan je madžarski folklorni tradiciji in drugim okoliškimi narodom (Hrvaška, Slovaška, Srbija, deloma Ukrajina). Res je bil po letu 1480 najvzhodnejši del današnje Slovenije pod njegovo vlado, ki je bila bistveno boljša od Friderikove (Friderik

³⁵ Oba spadata v skupino t. i. »Matter of Britain« ali v ciklus o kralju Arturju in njegovih junakih.

III.), a to še ne pojasni vsega, kako da je kot kralj Ogrske in Hrvaške postal narodni kralj in zaščitnik Slovencev (Stanonik 1989: 263).

V slovenskih folklornih pesmih je Kralj Matjaž podoben kraljeviču Marku iz srbske in hrvaške junaške poezije. Različice o njegovih pustolovščinah z ženo Alenčico je mogoče najti tudi v starejši zahodnoevropski poeziji. Povedke so drugačne in morda še zgodnejše, le da so živele z drugimi imeni in so se šele konec 15. in v začetku 16. stoletja pojavile s Kraljem Matjažem. Ivan Grafenauer je prozne pripovedi o Kralju Matjažu najbolj temeljito obdelal, a je v njih popolnoma prezrl motiviko kralja Arturja na drugem svetu in gralovo tradicijo. V prozskih zapisih spi v gori³⁶ (Peca, Triglav, Sveta gora – brez konkretne lokacije) s svojimi vojaki. Nekoč se bo zbudil in pomagal svojemu narodu.

Zelo dolgo se je mislilo, da gralova motivika obstaja le v Arturjevi tradiciji, Stanonik pa jo je odkril v treh različicah o Kralju Matjažu. V sledečih povedkah je res ni težko prepoznati.

Simon Rutar je že leta 1879 ob objavi povedke o Kralju Matjažu navrgel njeno podobnost z nemškimi variantami o svetem Gralu:

1. *Matjaževa vojska z Bogom*

Vipavci pripovedujejo, da visi izpod stropa Matjaževe dvorane velik meč in da od njega kapa kri v velikansko skledo, ki je na tla postavljena. Kedar bode ta skleda polna, tedaj se prebudi Matjaž³⁷ (Grafenauer 1951: 193/8B).

2. *Voznik pri Kralju Matjažu pod ogrsko goro* (Iz Frankovcev)

Vozil je nek Horvat na Vogrsko zrnje na prodajo. Prišel je že globoko na Vogrsko, a nikjer ni mogel svojega zrnja prodati. Ko pa se je mimo neke gore peljal, pride k njemu gospod, kateri se ž njim začne za zrnje pogajati in mu ga tudi (od)kupi. Potem mu ukaže voz ž njim peljati. Za nekaj časa prideta pred veliko votlino, v kateri je vse polno vojakov spalo, na sredi pa je pri kameni mizi spal na stolu sedé mož ves v svili in zlatu z dolgo brado, ktera je skoz kameno mizo že do tal visela. Horvata zgrabi strah, ko je vse to videl, a gospod mu pravi, naj se ničesar ne boji in (naj) le začne zrnje z voza nositi v škrinjo. Ko je Horvat bil z delom pri kraji, mu gospod zrnje plati in mu začne vse, kar je v votlini, razkazovati. Zdaj je zvedel, da je to kralj Matjaž, ki tukaj s svojimi vojaki spi. Gospod prime Matjažovo sabljo ter jo potegne (sc. Mal) iz nožnic, in takoj so vojaki storili ravno tako! Ko pa jo je spustil nazaj v nožnico, so tudi vojaki tako storili. Gospod še tudi reče, da bi se kralj in vojaki zbudili, ko bi celo sabljo potegnil iz nožnice. Pokazal je tudi Horvatu zaerjavelo sabljo, ktera se je kakor urni tečaj (prav: kako nihalo) na steni na železnem klinu vedno sem in tje zibala. »Ko bode ta sablja,« reče gospod, »klin preglodala in na zemljo padla, bode se kralj Matjaž s svojimi zbudil in potem bode na celem svetu nastal strašen boj.« Ko je Horvat odšel, se je

³⁶ Zakaj v gori, obstajata dve razlagi: ali je bil v boju premagan in se je z ostankom vojakov (in s konji) umaknil v votlino. V drugem primeru je bil tako jezen, da je napovedal boj Bogu, a je bil premagan. Gora se je odprla in ga pokrila.

³⁷ Simon Rutar opozarja tu: Prim. nemško pripoved o svetem Gralu (Grafenauer 1951: 193, op. 3).

pečina zaprla in nikjer ni bilo več znamenja od votline. Od tistega časa še se ne nobenemu ni posrečilo nje najti. Michael Napotnik, 1882 (Grafenauer 1951: 219, št. 29). Frankovci pri Ormožu, (Grafenauer 1951: 219–220).

3. Matjažev poraz, spanje in vrnitev (iz Cerovca)

Kral Matjaž no vsa jégova vojska je bila v boji na enem širokem poli. Tan je rasla ena velka košata lipa no okoli nje so stali Matjažovi soldaki. Dugo so se že bojevali no kral Matjaž je že te'ko soldakov zgüba, kaj so vsi njegovi še živi 'meli plac pod lipovoj sencoj. Kral Matjaž pa je le ne moga premagati sovražnika no je ša s svojimi soldaki v Svete gore. Najvekša med njimi je Budinska gora, ki se mu je odprla.

V njeno votlino je ša zaj kral Matjaž no vsa jegova vojska. V totoj votlini spi pr' kámenoj mizi. Pred sóboj na mizi pa 'ma en talér, ki je z čistega zlata. Okoli totega taléra mu rase brada, ki je že malo siva gratala. Dere 'de mu trikrat pr'rasla okoli, te 'de gor stana s svojoj celoj vojskoj. No 'de drgoč ša na tisto pole, ge je lipa. Tan pa 'do ga čakali vsi krali no cesari s svojimi vojskami. Tista lipa še je zaj süha, te pa 'de se drgoč ozelenela. Tak močen düh 'de 'mela, kaj 'de zmantranim Matjažovin soldakon novo moč dávala, ranjene pa 'de včasih ozdrávila.

Te 'do vsi lidje celega svetá 'meli enega krala, krala Matjaža, no po celoj zemli bo sámó ena vera. Seden let po toten boji ne 'de nibena žena porodíla no nihče ne 'de več vmrja. Dere 'de minolo totih seden let, 'de konec svetá

Josip Freunfeld, 1884 (Grafenauer 1951: 203–204, št. 17), Cerovec pri Ormožu (Grafenauer 1951: 203–204).³⁸

Arturjanska motivika o gralu je po sodbi Janeza Stanonika lahko prišla v slovensko tradicijo zgolj po naravni komunikaciji, z živimi stiki in ne s pisano besedo: Vipava je bila majhno mesto ob cesti Gorica – Ljubljana, in vodi od Furlanije v Slovenijo. Mogoče je Richard Lionheart potoval skozi Vipavo; prav tako jo je prečkal Wolfram von Eschenbach's Trevrizent (Parzival 496, 21). Oba kraja v severovzhodni Sloveniji, Frankovci in Cerovec, sta si jo na začetku 13. stoletja prilastila od tevtonskih vitezov in jo ohranila več stoletij.

Za širjenje arturijanske tradicije v srednjem veku na slovenskih tleh so zaslužni nekateri potniki. Iz nesrečne tretje križarske vojne je decembra 1192 potoval Richard Lionheart. Najbolj presenetljiv in nerazložljiv je stik Wolframa von Eschenbach s slovenskimi kraji. *Trevrizent* v dveh odlomkih govori o svojem potovanju od Celja do Ptuja.³⁹ Heinrich von dem Türlin, avtor *Diu Crône*, je

³⁸ Kako tesne so paralele celo med oddaljenimi teksti, se lahko vidi iz primerjave odlomkov iz slovenske pripovedi iz Cerovca z odlomkom iz francoske romance *Sone de Nausay* iz druge polovice 13. stoletja, v kateri je Ribji Kralj ranjen od Boga za kazen, ker se je poročil s pogansko princeso. Zaradi tega je dežela Lorgres (Anglija) padla pod čarovništvo (Stanonik 1989: 276).

³⁹ Na tem območju sreča ljudi, ki jih imenuje *Windisch*, kar je bilo srednjeveško ime za Slovenca. Po tedanjem pisanju imenuje *Styria* (= Štajerska), *Zilje* (= Celje), *Greian* (= Grajena), *Rôhas* (= Rogatec), *Gonobitz* (= Konjice), *Gandin* (= Hajdina), reka *Trá* (= Drava), tedaj znana po zlatem pesku.

najbrž živel blizu slovenske etnične meje v Šent Vidu na Glini (St. Veit an der Glan) na Koroškem. Pozneje sta bila dva nemška srednjeveška poeta *Ulrich von Liechtenstein* in *Oswald von Wolkenstein*, ki sta gotovo kaj vedela o tradiciji kralja Arturja. Imela sta stike s Slovenci in celo nekaj slovenskih besed vnesla v svojo poezijo.

Slovenske različice o Kralju Matjažu imajo veliko podobnosti z nemškimi kraljevskimi povedkami (Kaisersage). Nemške kraljevske povedke prav tako poznajo motiv spečega kralja (Friderik II, Friderik Barbarossa [Rdečebradec] in Charlemagne [= Karel Veliki?]), ki z vojaki spi v gori (Kyffhäuser, Untersberg pri Salzburgu, Kaiserslautern) in motiv naključnega obiskovalca. Prav kakor v slovenskih povedkah je njegova vrnitev v svet združena s ptico, ki ne bo več letala okrog gore, in suhim drevesom, ki bo spet ozelenelo. Motiva meča iz nožnice, ki je pogost v slovenskih, v nemških povedkah ni. Se pa najde v modernih angleških pripovedih o kralju Arturju, ki spi v jami pod goro.

Tri predstavljene slovenske pripovedi so posrednice med arturijansko tradicijo in *Kaisersage* in ju povezujejo. Stanonik odpira številna vprašanja o integraciji arturijanske tradicije v *Kaisersage*. Npr., kakšno je razmerje med suho lipo (v germanski tradiciji hrast), ki naj postane spet zelena v trenutku, ko se bo Kralj vrnil iz votline, in Waste Land Ribjega Kralja? Je kamnita miza za katero sedi Kralj, morda ljudska verzija okrogle mize Kralja Arturja?

Sklep

Za referat sem izbrala temo, le o kateri lahko kaj rečem, ne da bi vedela, ali se bo zanj nabralo kaj snovi. Ob pregledovanju Stanonikovega opusa sem odkrila, da je izbrana téma kar pravšnja. Potrjuje jo tudi članek *Folklor in književnost v evropski kulturni dediščini* Svetozara Koljevića (1992: 39–44). Na vprašanje, kako pomembna je folklorna dediščina v evropski literarni tradiciji, ugotavlja, da pisatelji snov za svoja dela bolj ali manj stalno črpajo tudi iz folklornih virov, da pa je to najbolj prišlo do izraza v obdobju romantike, ko so jo vključili v literaturo kot specifičen izraz nacionalne kulture.

Janez Stanonik je za svojega predhodnika in mentorja zapisal, da je zanj značilna razvejenost znanstvenih interesov, ki prehajajo od čisto germanističnih tém vse bolj v sfero slovensko-nemških kulturnih stikov in končno celo v čisto slovenistiko, iz literarne zgodovine in literarne teorije pa prek (slovstvene) folklore v lingvistiko. Kot literarnega zgodovinarja in folklorista pa Kelemino v literarni umetnini in ljudskem izročilu bolj privlači motivika in ne toliko estetska razsežnost ali kot izraz obdobja in družbe, čeprav takih raziskav ni odklanjal (Stanonik 1966: 334). Z oddaljevanjem od čiste germanistike je prehajal na

področje kulturnih stikov med slovanskim – predvsem slovenskim – in german-skim svetom,⁴⁰ kar ga je nazadnje pripeljalo k študiju čisto filoloških problemov. Podobno bi lahko trdili za Stanonika, da so ga mikali tako nemško-slovenski, kakor angleško-slovenski stiki (1966: 87–108; 1995: 147–155).

Stanonikovi članki so po predmetu, metodi in problematiki odkritje za slovensko slovstveno folkloristiko. Predvsem zastavljajo doslej popolnoma spregledano vprašanje o morebitnih povezavah slovenske slovstvene folklore z zahodno Evropo.

Viri in literatura

I.

Janez Stanonik, 1957: *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem*, disertacija, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze.

Janez Stanonik, 1962: *Moby Dick: the myth and the symbol: A Study in Folklore and Literature*. Ljubljana: University Press, 214 strani.

Janez Stanonik, 1962: Indijanske pravljice, Izbral in prevedel Albert Širok, *Slovenski etnograf* 15, 271–272. (ocena).

Janez Stanonik, 1962: Rex Arturus iz katedrale v Otrantu, *Slovenski etnograf* 15, 199–204.

Janez Stanonik, 1962: Fanny S. Copeland ob 90-letnici, *Delo* 4, 26. 9., št. 265, 6.

Janez Stanonik, 1964: *The skis from Bloke*. Their origin and development, *Boris Orel, Bloške smuči*, Vprašanje njihovega nastanka in razvoja. SAZU, Dela 18, Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje 7, 177–185.

Janez Stanonik, 1964: Longfellow in Smolnikar, *Sodobnost* 12, 385–403, 524–542.

Janez Stanonik, 1965: Longfellow in Slovenci, *Slovenski izseljenski koledar 1966*, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 168–169.

Janez Stanonik, 1966: Some Slovene-english etymological parallels, *Razprave SAZU*, 2. razred XV, 87–108.

Janez Stanonik, 1966: Some Slovene-english etymological parallels, *Razprave 2. razreda SAZU XV*, 1966, 87–108.

Janez Stanonik, 1966: Jakob Kelemina 1882–1957, Franc Zadravec (ur.), *Panonski zbornik*, Murska Sobota: Pomurska založba, 331–334.

Janez Stanonik, 1968: Longfellow and Smolnikar 1, *Acta Neophilologica* 1, 2–40.

Janez Stanonik, 1968: Longfellow and Smolnikar, *Acta Neophilologica* 1, 3–40.

⁴⁰ Prim. članka Slovenske narodne pripovedke med Nemci (*Etnolog* II, 1928, 90–92) in o kočevski ljudski tradiciji o Primorkinji: Die Meererin, *Südostforschungen* V [= 5], 1940, 823–831.

- Janez Stanonik, 1975: American Studies in Yugoslavia, *American studies abroad*, Robert H. Walker, Contribution in American Studies, No 22, Greenwood Press, Westport Connecticut, London, England 95–100.
- Janez Stanonik, 1980: The Sermon to the Sharks in Moby Dick, *Yugoslav Perspectives on American literature*, An Anthology, edited by James L. Thorson, Heatherway, 29–38.
- Janez Stanonik (ur.), 1981: *Louis Adamič, Simpozij /Symposium*, Univerza Edvarda Kardelja, Ljubljana, 16.–18. September 1981.
- Janez Stanonik, 1981. Historical Survey of Researches on Adamic / Pregled dosedanjih raziskav o Adamiču, *Louis Adamič, Simpozij /Symposium*, Univerza Edvarda Kardelja, Ljubljana, 16.–18. September 1981, 71–76.
- Janez Stanonik, 1982: Franc Pirc v Ameriki, *V spomin Francu Pircu, 1785–1880*, Sadjarsko društvo Slovenije, Ljubljana-Maribor 1982.
- Janez Stanonik, Captain John Smith in Slovenia, *Slovene studies* 11/1–2, (1989), 25–32.
- Janez Stanonik, 1990: Slovansko Korytko: Etimološka študija, *Razprave SAZU XIII*, Razred za filološke in literarne vede SAZU, Ljubljana 1990, 47–55.
- Janez Stanonik, 1992: Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji, *Zgodovinski časopis* 46, št. 1, 112–118.
- Janez Stanonik, 1992: The Prehistory of Slovene Journalism in the United States, *Dve domovini / Two Homelands*, 2–3, 1992, 125–140.
- Janez Stanonik, 1992: Prve vesti o odkritju Amerike v Sloveniji, *Delo* 34, 1992, št. 442 19. 10. sl. in več nadaljevanj.
- Janez Stanonik, 1995: Die rezeption der Werke Anastasius Grüns in Amerika (Hrsgb. Anton Janko und Anton Schwob), *Anastasius Grün und die politische Dichtung Österreichs in der Zeit des Vormärz*, Internationale Symposion, Laibach/Ljubljana 3.–6. November 1994, München Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 147–155.
- Janez Stanonik, 1996: The bibliographies of Slovene Emigrant press prior to 1945, *Igor Maver (ur.), Ethnic Literature and Culture in the U.S.A. Canada, and Australia*, Offprint Peter Lang, Frankfurt am Main ..., 39–52.
- Janez Stanonik, 1996: Očipve in Ottawa, *Zgodovinski časopis* 50, 65–68.
- Janez Stanonik 1997: Slovenci v Clevelandu, *Zgodovinski časopis* 51, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 21–32. (ocena)
- Janez Stanonik, 1998: ZDA v 19. stoletju: njihov politični kulturni in idejni razvoj, *Anton Fister, Izbrani spisi*, 4. knjiga. Ljubljana: Arhiv republike Slovenije, Znanstveni inštitut FF univerze, 18–33.
- Janez Stanonik, 2000: Matjaž Klemenčič, Jurij Trunk med Koroško in ZDA ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in San Francisku, Kalifornija, *Zgodovinski časopis* 54, št. 3, 477–483 (ocena).
- Janez Stanonik, In memoriam Henry A. Christian (1931–1997), *Acta Neophilologica* XXX, 1997, 3–5.

Janez Jesenko – moj sorodnik, *Glasnik Slovenske matice* XXXII, posebna izdaja 2008, 182–185.

Janez Stanonik, The Grail Legend in Slovene Popular Tradition, *The Living Middle Ages, studies in Medieval English Literature and Its Tradition*, A festschrift for Karl Heinz Göller, Belser Wissenschaftlicher Dienst Stuttgart, in cooperation with Buch Verlag der Mittelbayerischen Zeitung, Regensburg, 1989, 263–276.

Janez Stanonik, 1965/1966: Potovanje Longfellowa skozi Slovenijo leta 1828, *Slovenski etnograf* 18/19, 123–128.

II.

Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Slovar simbolov: miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1995.

Ivan Grafenauer, *Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu*, Razprave IV, 3, Ljubljana, SAZU 1958.

Marija Klobčar, *Poslušajte štimo mojo: Potujoči pevci na Slovenskem*, Založba ZRC SAZU, Ljubljana 2020.

Svetozar Koljevič, *Mirko Jurak (ur.), Literature, Culture and Ethnicity, studies on Medieval, Renaissance and Modern Literatures*, Festschrift for Janez Stanonik, 1992, 39–44.

Igor Maver, Potovanje W. M. Thackeraya preko slovenskih krajev, *Jezik in slovstvo* 34 (1988/1989), št. 6, 136–140.

Marija Stanonik, Louis Adamič in jugoslovanska slovstvena folklor, Janez Stanonik (ur.), Louis Adamič, simpozij /Symposium, Univerza Edvarda Kardelja, Ljubljana, 16.–18. September 1981, 49–58.

Karel Štrekelj (ur.), *Slovenske narodne pesmi I*, Ljubljana, Slovenska matica 1895–1898.